

Людмила Роздайбіда

ОРІЄНТИРИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена спробі системного філософського аналізу теоретичних підходів до вивчення етнічної ідентичності. Звернення до етимології та феноменології цього поняття дозволило ширше розкрити його зміст, запропонувати власне визначення та висвітлити деякі особливості трансформації етнічної ідентичності в сучасних умовах.

Ключові слова: етнічна ідентичність, етнічна група, соціокультурна дійсність.

Rozdaybida L. The references of ethnical identity's conceptualization

The article is entitled "The Ways of Conceptualization of Ethnic Identity". The author of this work is Ludmila Rozdaibida. The article is devoted to the attempt of the systematic philosophical analysis of the theoretical approaches to the learning of ethnic identity. It can be recommended to the readers who major in Philosophical and Social Sciences.

Keywords: ethnic identity, ethnic group, social and cultural reality.

Роздайбіда Л. Ориентиры концептуализации этнической идентичности

Статья посвящена попытке системного философского анализа теоретических подходов к изучению этнической идентичности. Обращение к этимологии и феноменологии этого понятия позволило шире раскрыть его содержание, предложить собственное определение и осветить некоторые особенности трансформации этнической идентичности в современных условиях.

Ключевые слова: этническая идентичность, этническая группа, социокультурная действительность.

Ведучи мову про реалії сучасного життя, неможливо не погодитись із твердженням українського суспільствознавця І. Чудовської-Кандиби, що центральним поняттям у площині розгляду соціальних змін, які спостерігаються як в економічній, так і в політичній системі, а разом з тим і в культурі, є глобалізація [1, с. 11]. Ці масштабні процеси, що детермінують протягом останнього часу поступ людської

цивілізації, сприяють так званому “розмиванню” державних кордонів, уніфікації та стандартизації усіх форм суспільного життя. Їх реверсивною стороною є артикуляція специфічних рис локально-регіональних спільнот, плюралізація культурних традицій, загострення політичних, національних та етнічних протиріч. Парадокс глобалізаційних процесів полягає у тому, що вони породжують процеси диференціації, які роблять проблему ідентичностей та ідентифікаційних практик центральною темою загального дискурсу [11, с. 7].

Однією з найбільш актуальних у цьому контексті проблем є проблема етнічної ідентичності. Похідними від неї є питання етнічних конфліктів, етнічних кордонів, екстремізму, мультикультуралізму, формування політичних націй тощо, які самі по собі є об'єктами численних наукових розвідок. Відомий британський учений Е. Сміт у своїй останній праці “Нації та націоналізм у глобальну епоху” слушно зауважує: “В епоху глобалізації та переходу нас заскочила круговерть конфліктів на ґрунті політичних ідентичностей та етнічного поділу” [9, с. 16]. Тим більш актуальною видається спроба системного аналізу теоретичних підходів до вивчення етнічної ідентичності.

Етнічні питання знаходяться на перетині багатьох наукових дисциплін і напрямів досліджень [5, с. 15; 2, с. 4]. Це змушує нас звернутися до цілого сегменту як вітчизняної, так і зарубіжної гуманітаристики. Однак оскільки предметом дослідження є не історіографія проблеми етнічної ідентичності, а теоретико-методологічні засади її вивчення, то в центрі уваги опиняються концептуальні підходи. І в цьому контексті очевидною є необхідність чіткого з'ясування базових понять “етнічності” та “ідентичності”.

Поняття ідентичності є абстрактною науковою дефініцією міждисциплінарного вжитку, що плідно використовується для інтерпретації явищ соціокультурної дійсності. Стосовно філософського аналізу категорії ідентичності зберігається небезпека її гіпостазування [11, с. 19]. Цю проблему спробуємо вирішити за допомогою так званих операціональних визначень, тобто такого набору процедурних інструкцій, завдяки якому з'ясовується коло емпіричних явищ, що охоплюється певним абстрактним поняттям.

Термін “ідентичність” походить від середньовічного латинського “*identicus*” – тотожний, однаковий. Сучасна гуманітаристика пропонує багато визначень цього поняття. У зв'язку з цим зміст концепту “ідентичність” розмивається, стає багатозначним, вельми диференційованим і невиразним [11, с. 41]. Такий стан змушує повернутися до першоджерел концептуалізації ідентичності.

Відомо, що це поняття запровадив до наукового обігу представник Віденської школи психоаналізу Е. Еріксон ще в 50-х рр. минулого століття. Він розумів під ідентичністю своєрідний фрагмент ментальності індивіда. На думку дослідника, ідентичність виникає на перетині основних аспектів існування індивіда, його органічних можливостей і устремлінь з соціальними ролями і прототипами кар’єри, що пропонуються суспільством. Таким чином, початкове значення поняття ідентичності пов’язується з явищем індивідуальної ідентичності. У рамках еріксонівської концепції ідентичності принципову роль відіграє фрейдівське поняття “Ego”. Відтак, понятійним еквівалентом індивідуальної ідентичності у цьому випадку виступає Ego-ідентичність. Своєю чергою, остання тлумачиться як суб’єктивне відчуття індивідом своєї тотожності (sameness) і безперервності (continuity). Іншими словами, Ego-ідентичність – це стан внутрішньої рівності індивіда самому собі, його безперервне переживання себе як цілісності [13, с. 59].

Квінтесенцією присвячених ідентичності досліджень Е. Еріксона є думка про те, що індивідуальна ідентичність черпає свій зміст не тільки з внутрішньо-особистісних характеристик людини, але й також ззовні, з її соціокультурного середовища. При цьому це середовище виступає в подвійній іпостасі: воно може бути безпосереднім, мікроструктурним оточенням людини (сім’я, друзі, сусіди, колеги і т. ін.) або опосередкованим, макроструктурним контекстом (регіональним, національним, соціетальним, глобальним тощо).

Дослідження індивідуальної ідентичності, орієнтовані на внутрішньо-особистий досвід індивіда, виконані в рамках психології, наклали свій відбиток на формування подальших наукових концепцій цього феномену.

Не менш продуктивним напрямком дослідження цієї проблематики стала інтеракціоністська соціологія. Свій інтерес до вивчення ідентичності вона черпала головним чином з філософії прагматизму, за якою все, що є дійсним, впливає з досвіду та є досвідом. Сама дійсність складається з багатьох світів індивідуального досвіду, що і зумовлює існування та прояв різнобічних аспектів особистості.

Таким чином, первинне дослідження феномену ідентичності відбулося в рамках психоаналітичної та інтеракціоністської концепцій. Як результат, в науці сформувалися і усталилися дві моделі ідентичностей. Перша виходить з того, що пріоритетними у розвитку індивідуальної ідентичності є специфічні властивості особистості, тому кристалізація ідентичності розглядається як переважно суб’єктивний

процес. Друга модель ідентичності побудована представниками символічного інтеракціонізму з урахуванням соціального оточення індивіда, відтак самовизначення особи є насправді її “визначенням з боку інших”. Ці два підходи до визначення ідентичності, маючи, як бачимо, певні відмінності, тісно пов’язані між собою.

При цьому, як наголошує український дослідник А. Ручка, “самовизначення” індивіда та його “визначення з боку інших” є в цілому тільки суб’єктивною стороною феномена ідентичності. Його концептуалізація передбачає урахування об’єктивного аспекту – тих передумов (наприклад, територія, мова, історична пам’ять, звичаї тощо), які характеризують індивідів як представників, членів соціальних груп і спільнот. У певному розумінні групова належність індивідів є величиною відносно постійною, хоча з ними особисто, у їхній ментальності можуть відбуватися й відбуваються протягом життя різноманітні зміни. Втрата об’єктивних передумов, що зумовлюють членство індивіда в певній соціальній групі, участь у груповому житті, означає неминучу втрату ним своєї ідентичності, неможливість його самоідентифікації та ідентифікації з боку інших як члена певної групи. Отже, без об’єктивно існуючої групи чи спільноти, до якої належать індивіди, індивідуальної ідентичності не буває. Тому виділення в її структурі соціального аспекту є цілком правомірною аналітичною операцією [11, с. 57-58].

Варто зауважити, що поняття ідентичності широко популяризувалося у науковому обігу, починаючи з 80-90-х рр. ХХ ст. Йдеться про різні види ідентичності: особистісну, групову, культурну, цивілізаційну, національну, державну, етнічну, етнокультурну, релігійну, професійну тощо. При цьому з поширенням вжитку цього терміна витісняються такі традиційні поняття, як “тотожність”, “самосвідомість”, “самобутність”, “самовизначення”. А це, як вважає російський філософ В. Малахов, створює певні незручності. Дослідник зауважує, що існує небезпека гіпостазування та реіфікації ідентичності. Цей конструкт як об’єкт аналізу часто презентується в текстах як самостійний предмет, що існує. У результаті теоретичний конструкт виступає “як якась сутність, що має незалежне від теорії буття” [6, с. 48]. І все ж, цілковито не заперечуючи слушності зауважень В. Малахова, дозволимо зауважити, що концептуалізація ідентичності є ні чим іншим, як способом бачення/розуміння дійсності в понятійно артикульованій формі. Тому її навряд чи може вважати джерелом гіпостазування чи реіфікації.

Зауважимо також, що концептуалізація феномена ідентичності передбачає обов’язкове врахування двох його аспектів – об’єктивного

та суб’єктивного. Об’єктивний аспект, за Т. Парсонсом, включає різного роду фізичні, соціальні та культурні об’єкти, з якими можуть ідентифікуватися індивідуальні чи колективні “актори-суб’єкти”. Щодо суб’єктивного аспекту, то йдеться про можливі ідентифікації, самоідентифікації, ідентичності та самоідентичності індивідуальних та колективних “акторів-суб’єктів”. Таким чином, поняття ідентичності співвідноситься як з об’єктивною, так і з суб’єктивною реальністю. Об’єктивними ідентитетами можуть виступати, до прикладу, місце народження чи проживання людей, географічна місцевість, соціальне оточення, етнічна група, нація, мова, традиції, мистецтво, політична модель суспільного розвитку. Ототожнення людей з цими ідентитетами або фактична належність до них ведуть до їхнього визначення як “своїх”, “близьких”, “наших”. Свідченням цього на емпіричному рівні є поширення в буденному обігу таких словосполучень, як “рідна хата”, “рідне село”, “моє місто”, “рідна мова” тощо. Суб’єктивна реальність ідентичності, своєю чергою, охоплює її різноманітні суб’єктивні прояви, форми, рівні, типи. Йдеться насамперед про усвідомлену і неусвідомлену, відкриту і латентну, постійну і тимчасову, однозначну і суперечливу, стабільну і маргінальну, вкорінену і поверхову, інтегральну і часткову ідентичності індивідуальних та колективних “акторів-суб’єктів”.

У тому випадку, коли “актори-суб’єкти” визначаються іншими індивідами та групами, коли з ними ідентифікуються інші “актори-суб’єкти”, вони виступають об’єктами ідентичності, представляючи таким чином пасивний аспект ідентифікації. Разом з тим, здатність до самовизначення, самоідентифікації є свідченням того, що індивід може виступати й у ролі суб’єкта ідентичності, встановлюючи активний аспект ідентифікації.

Принциповим є питання щодо здатності соціальних груп виступати суб’єктами ідентичності. Річ у тому, що людські угруповання не володіють природною здатністю до самовизначення, самоідентифікації, вони не мають самосвідомості. І все ж, групи чи спільноти можуть, хоча й штучно, самоідентифікуватися, якщо йдеться про організовані соціальні утворення (державна, об’єднання громадян тощо), які завдяки своїм лідерам та солідарності продукують групові самовизначення й самоідентичності, репрезентуючи їх у своїй діяльності.

Стосовно поняття етнічності, то його наукове тлумачення ускладнюється трансформацією лексичного значення слова “етнос” і його похідних в часо-просторовому вимірі. І ця проблема залишається актуальною не тільки в українській, а й у зарубіжній науці. Зокрема,

на ній наголошують англійські науковці Е. Тонкін, М. Макдоналд, М. Чепмен [8, с. 449-453], американські вчені Т. Еріксен, Дж. Гатчінсон, Е. Сміт [8, с. 458, 468], польська дослідниця Я. Конева [3, с. 87].

Сам термін походить від давньогрецького слова “ethnos”, яке в найдавніших писемних джерелах вживається для позначення великих однорідних груп тварин та воїнів, при цьому визначальними були такі якості, як чисельність, аморфність структури та загрозна рухливість (“Іліада”, 2. 87, 2. 91, 4. 59-69, 12. 330). Аристотель називає словом “етнос” чужі варварські народи, протиставляючи їх еллінам (“Політика”, 1324. b. 10). Пізніше, наприклад, у грецькому Новому Завіті, цей термін вживається у стосунку до нехристиян та неіудеїв. На думку британського лінгвіста Р. Джаста, інверсія значення терміна “етнос” відбулася в оттоманській період, що пов’язано з перетворенням православних християн Греції на підпорядковану меншість у межах мусульманської Османської імперії [14, р. 72]. Так, приблизно з XV ст. греки почали застосовувати слово “етнос” для самоідентифікації. А з початку XIX ст. з розвитком національно-визвольних рухів на Балканах воно почало символізувати самоутвердження і саме в такому значенні популяризувалося в Європі.

Звернення до етимології поняття “етнос” лише частково проливає світло на досить розмаїте наукове тлумачення поняття “етнічності”. Як слушно зауважує американський дослідник Т. Еріксен, “спільним для всіх підходів є те, що вони розуміють поняття етнічності як таке, що пов’язане з класифікацією людей та взаєминами між людськими групами (group relationships)” [8, с. 458]. На наш погляд, абсолютно виправданою є класифікація наукових концепцій з етнічної проблематики, запропонована американськими дослідниками Дж. Гатчінсоном та Е. Смітом, за якою виділяється два великих напрями та низка альтернативних підходів [8, с. 472-475].

Перший напрям – “примордіалізм” – розглядає етнічність як певний тип суспільних зв’язків, в основі яких лежать кровноспоріднені, расові, мовні, релігійні та звичаєві ознаки (Е. Шілз, К. Гірц). Цей підхід наразився на шквал критики за статичне, натуралістичне розуміння етнічності й брак пояснювальної здатності. Однак у рамках соціобіології він є досить поширеним.

На противагу “примордіалістам”, “інструменталісти” пояснюють етнічність як сукупність суспільних, політичних та культурних засобів для утвердження інтересів і групових статусів. Однією з вихідних ідей “інструменталізму” є думка про те, що етнічність за своєю природою є соціальним конструктом (Е. Гобсбаум, Б. Андерсон,

Е. Гелнер). Представникам цього напрямку закидають, що їх розуміння суспільних інтересів зводиться до матеріальних речей і нехтування емоційною складовою етнічності.

У сучасній гуманітаристиці існують послідовні спроби поєднати ці два підходи, до яких тяжіють й вітчизняні науковці. Трьома альтернативними традиціями є “трансакціоналістський” підхід Барта, “соціально-психологічний” Горовіца та “етносимволічний” Армстронга й Сміта.

Вихідною при аналізі етнічної ідентичності пропонуємо вважати тезу щодо її культурної обумовленості. Так, вітчизняний фахівець із цієї проблематики М. Шульга визначає етнічну ідентичність як нерозривний зв’язок особи зі спільністю, ототожнення людиною себе із певною суспільною групою, вкорінену в духовному світі особи систему цінностей, ідеалів, норм відповідної спільності, що виявляється як стійке ядро [12, с. 56].

Наголошує на визначальній ролі культурної складової, пропонуючи перелік головних атрибутів етнічної спільноти, і Е. Сміт. Учений виокремлює такі шість головних атрибутів етнічної спільноти, сукупна наявність яких дозволяє констатувати чуття спільної ідентичності:

- групова власна назва;
- міф про спільних предків;
- спільна історична пам’ять;
- один або більше диференційних елементів спільної культури;
- зв’язок з конкретним “рідним краєм”;
- чуття солідарності у значної частини населення [10, с. 30].

Український фахівець з проблеми ідентичностей Л. Нагорна в поняття етнічної ідентичності вкладає насамперед спільні уявлення, що виникають внаслідок усвідомлення членами певної етнічної групи спільності походження, культури, мови, традицій, території, історії тощо [7, с. 35]. Інша вітчизняна дослідниця Г. Лозко постулює думку про те, що безнаціональної культури не існує [4, с. 61].

Таким чином, якщо розглядати культуру в широкому сенсі як універсум загальних значень, цінностей, символів і смислів, то етнічну ідентичність можна визначити як ототожнення особи з певною етнічною групою на основі культурної спільності.

Як бачимо, процеси глобалізації кинули виклик у тому числі й культурній розмаїтості. Очевидною рисою сьогодення є вражаючий симбіоз культур, що знаходить свій вияв фактично в усіх сферах суспільного життя. І все ж науковці зазначають, що глобалізація культурних явищ не викликає їх тотальної гомогенізації. Швидше навпаки, як свідчать факти, тут потрібно говорити про їхню гетерогенізацію. Тому

не випадково в умовах постмодерну виникає й протистоїть процесу детериторіалізації якісно нове явище ретериторіалізації, яке відтворює розірвані зв'язки людини з її локальним чи регіональним середовищем [15]. Відтворенню і збереженню етнічної ідентичності сприяє контрастність культури етнічних груп з домінуючою культурою сучасного соціуму. Саме власна унікальність, неповторність, відмінність підтримує, а то й загострює етнічну самосвідомість членів цих спільнот. А відтак, вони свідомо обґрунтовують і культивують особливості своїх етнічних груп, їх генеалогію, символіку, мову, релігійні вчення, літературу, мистецтво, звичаї, традиції тощо. Таким чином, в умовах сьогодення зростання самосвідомості представників етнічних груп є одним із вагомих чинників збереження етнічної ідентичності.

Зазначимо, що у будь-якій етнічній групі завжди існує унікальна культурна основа, яка об'єднує членів цієї групи, надає узгодженості їх діям, при цьому ззовні може виявлятися шляхом різних модифікацій. Так, зберігається важлива особливість етнічності: вона постійно відтворюється в процесі соціалізації кожного конкретного індивіда. Через засвоєння "об'єктивної" ідентичності він реалізує власну ідентичність. Однак це уможливлюється за умов певного інформаційного простору, існування якого здатна забезпечувати етнічна група. Тому надзвичайно важливою є роль громадських організацій етнічних спільнот та їх лідерів, які становлять ядро етнічної спільноти. Саме ці самоврядні елементи створюють єдиний культурний та інформаційний простір, підтримують споконвічні традиції свого народу, сприяють збереженню етнічної самобутності через мистецькі, літературні, освітянські заходи.

Сучасна етнічна палітра світу вражає своєю розмаїтістю. Мабуть, неможливо знайти гомогенні в етнічному відношенні країни. Тому становище етнічних меншин значною мірою залежить від пануючої в державі етнонаціональної атмосфери. Історія людства, а особливо історія війн, яскраво ілюструє цю тезу. Уже неодноразово згадуваний британський суспільствознавець Е. Сміт, наводячи конкретні приклади з історії персів та вірмен, стверджує, що поєднання часто неприхильних зовнішніх чинників та багатої внутрішньої або "етно"-історії може посприяти кристалізації та увічненню етнічних ідентичностей [10, с. 35]. Виходячи з цього міркування дослідника, можна стверджувати, що створення оптимальних умов для розвитку етнічної самобутності національних меншин, сприятиме консолідації нації та пануванню міжнаціональної злагоди.

За останнім сценарієм, ґрунтуючись на демократичних традиціях,

враховуючи принципи міжнародного права і високі європейські стандарти, будується сучасна етнополітика в нашій державі. На шляху формування правового поля у сфері забезпечення прав нацменшин Україна досягла вагомих результатів, закріпивши своїми нормативно-правовими актами чи не весь спектр передбачених у міжнародному законодавстві положень. При цьому Закон Української РСР “Про мови в Українській РСР” (1989 р.), Декларація прав національностей України (1991 р.), Закон України “Про національні меншини в Україні” (1992 р.) випередили в часі прийняття Радою Європи провідних міжнародно-правових документів у цій сфері праввідносин – Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та Рамкової конвенції про захист національних меншин. Конституція України, ґрунтуючись на демократичних принципах і високих міжнародних стандартах, гарантує національним меншинам України, окрім задекларованих загальних прав людини і громадянина, право на недискримінацію, на свободу світогляду і віросповідання, право на навчання рідною мовою та її вивчення. Той факт, що права нацменшин знайшли місце в Основному Законі, свідчить про неабияку увагу державних керманів до етнонаціональних відносин, а відтак, про відведення національним меншинам однієї з головних ролей у суспільно-політичному житті України.

Реалії сьогодення, як бачимо, актуалізують проблему етнічної ідентичності як в планетарному, так і в локальному масштабах. Труднощі її теоретичного аналізу полягають, насамперед, в абстрактній суті самого поняття. Звернення дослідницької уваги до етимології та феноменології цієї філософської категорії частково пролило світло на її головні емпіричні формовияви. З іншого боку, сама реальність диктує потребу в широкому філософському узагальненню уже отриманих знань з цієї проблеми та перманентному продукуванню нових.

Література:

1. Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; Пер. з англ. Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
2. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В. Наулка. – К. : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001. – 424 с.
3. Конева Я. “Національне” та “етнічне” у польській термінології / Я. Конева // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 9. – К: УНІСЕРВ, 2001. – С. 87-89.
4. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігійнознавчий аспект / Г. Лозко. – К. : “АртЕк”, 2001. – 304 с.

5. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Л. Лойко. – К. : ПЦ “Фоліант”, 2005. – 634 с.
6. Малахов В. Неудобства с идентичностью / В. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 48-54.
7. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К. : ІПі-ЕНД, 2002. – 271 с.
8. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.
9. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 320 с.
10. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт / П. Тарашук (переклад). – К. : Основи, 1994. – 223 с.
11. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с.
12. Шульга Н. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. Шульга. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.
13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 288 с.
14. Just R. Some Problems for Mediterranean Anthropology / R. Just // Journal of the Anthropological Society of Oxford. – 1978. – № 6:3. – P. 70-74.
15. Korporowcz L. Osobowosc I komunikacja w spoleczenstwie transformacji. – Warszawa: Inter Graf, 1996.

Рецензент: доктор політичних наук, професор, директор Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка **М. І. Обушний**